

ՄԱՆՍԵՐԱԴՐՈՒՄԱԿԱՆ ԱՎԱՐԿՆԵՐ

MANUSCRITS ARMÉNIENS ILLUSTRÉS
des XIIe, XIIIe et XIVe siècles de la bibliothèque des
pères Mekhitaristes de Venise. (Srarpe Der Ner-
sesian), Imprimerie Arménienne St. Lazare, Venise.
Paris E, de Boccard, editeur. 1933:

ԱՄԻՆՈՒՆ՝ ՎԵՐԼՆԻ թիւին մէջ երբ կը գրէինք
Օր. Սիրարփի Տէր Ներսէսեանի Պատկերապար-
զութիւնք Բարադամի և Յովնասփոյ վէպոյն
մասին, զեռ չէինք գիտեր թէ Նա արդէն Նա-
խորդ տարիէն հրատարակած է հայակազ գործ մը
վիտետոյ Միթիթարեանց Մատենադարանի պատ-
կերապարզ ձեռագիրներուն վրայ: Մեր թերթը
թղթատարին յանձնելէ ետքն է որ ստացանք
այդ երկը, որ կը բաղկանայ քառածալ մեծագիր
ուսումնասիրութիւնէ մը, և 102 էջոց սոսու-
ալագոծէ մը որ կը պարունակէ 229 ձեռագրան
լուսանկարներու վիճակով պատկերներ, երեւո-
քըն ալ լայն ածուան: Ղազարու տպարանէն,
ընտրել թուղթի վրայ և չքեղ տպագրութեամբ:

Ձախ տեսներէն յետոյ տեսակ մը խղճահա-
րութիւն կ'զգանք՝ մենք մեզի թոյլ տուած ըլ-
լալուտ համար կերպով մը կըլ ուղղելու որ օ-
րիորդը իր մեծ կարողութիւնէն աւելի լայն չափով
բաժնին էր՝ հանէ ուղղակի հայ զգայիրներու
ընտելութեան համար. ապէտօր և ակամայ արտո-
ւանք պարզապէս, թէև բարի զգացմամբ և սի-
րով կատարուած: Երեսն համար վտար ենք թէ
պատուական հայուհին անմուղակիբ պիտի լինի
մեզ հանգէպ:

Ուսումնասիրութիւնը, ֆրանսերէն գրուած,
աւելորդ չըլլայ ըսել, մանրամասնական է բոլո-
րովին, այսինքն նուիրուած հայ յայրանիկարնե-
րու ծագման և զարգացման հետազոտութեան
կը գրուէ 202 մեծ էջեր, բաժնուած — բայց
նախարանական և վերջարանական մասերէ, հինգ
գլուխներու: Առաջինին մէջ նկատել կ'առնուին
Մեծ շալքի ժր. և ժր. գրաբերութ. Բ. ին մէջ՝ ժր.
գրաւ. կրիկեան, Գ. ին մէջ՝ անորոշ ծագումով
ձեռագրաց նկարներ. Դ. ի մարդը յիշին նուիրուած
է Թորոն նկարիչի և Ֆլամորի գրաբերի գործ եղած
ձեռագրաց նկարներու քննութեան. Ե. ը՝ Նոյն
կերպով՝ Սարգիս Գիւնգի կեանքին և նկարներուն
և ժր. գրաւ. կրիկեան մանրանկարչութեան
եղանակացութեան քննութեան գլուխէ մը վերջ, ուր յատկ
խառցումով մը կ'ամփոփուին Նախընթացաբար
պարզուած արուեստագիտական տեսութիւննե-
րը, Յաւելումը գլուխով մը յառաջ կը բերուին
գործի մէջ յատկ առնուած ձեռագիրներուն
յիշատակարաններուն հայերէն ընագիրները, զի-
մանքմանուած անոնց ֆրանսերէն թարգմանե-
լանքները, որ չանկան է անշուշտ, ի նկատի առ-
նելով այդ յիշատակարաններուն միջնադարեան
հայերէնին երբեմն ոչ գիւրդիմաց ուր, կը յաշոր-

ղին ընդհուպ անուանացանկը և պատկերապար-
կան ցանկը, կրօնական՝ ոչ կրօնական և զարգա-
րուեստական բնոյթ ունեցող մասերու զատորոշ-
մամբ, ամէնքն ալ խնամով և երկայնմտութեամբ
պատրաստուած: Իսկ Նախարանական մասին մէջ
են Յառաջարան մը, ակադեմիական կարգիչի Միլ-
լէէ գրուած, որմէ վերջ հեղինակին Նախարանը,
օգտագործուած երկերու մանրամասն ցուցակը և
պատմական ներածութիւն մը:

Դժուար է այսքան կարևոր աշխատութեան
մը ճշգրիտ պատկերը զենլ մատենախօսական ազ-
նարկի մը մէջ: Գէտք է կարգալ զայն, փնտրելու
համար թէ գիտուն հայուհին ի՞նչպէս ծն. զարա-
վերչեղէն մինչև ժր. ին վերջը երեցած հայերէն
ձեռագիրներուն մէջէն հազիւ տասնեակ մը ա-
մենէն յառահայեականները հատընտրելով՝ յայտ-
դած է անոնց մէջէն դուրս բերել հայական ման-
րանկարչութեան ամենէն ծաղկեալ մէջ շրջանին
ուսումնասիրութեան ատաղձները: Իրմէ առաջ
ուրիշներ, շատ կանուխ, Ստրէկիովսկի, յետոյ
Մալքի, իրենց ուսումնասիրութիւններով եւ
հաւաքումներով, Գարեգին Արքեպիսկոպոս՝ իր
մեծարժէք հետազոտութիւններով և ուրիշներ
իրենց հաւաքումներով անոր մասը բացած և
յարգարժէք են համար: Օրիորդ Տէր Ներսէ-
սեանի այս գործը, թէև զարմեալ մասնաւոր
հաւաքումի մը քննութիւն, ինչպէս ինքն իսկ
կ'ըսէ իր Նախարանին մէջ, բայց աւելի անոր
անուր տարրութիւն մ'աւել, քանի որ ան-
մէջ ուսումնասիրուած գործերը կը պատկերէ
Մեծ շալքի եւ կրիկիոյ ամենէն կարեւոր գե-
ղուններուն եւ իրենց ժամանակին ամենէն հա-
մաւաւոր արուեստագէտներուն: Բաց աստի,
օրիորդը, ինչպէս կը յայտնէ, արգասաւ փոյթը
ունեցած է զյատկորշելու այդ արուեստին ըը-
կարաբերը և ճշգրտելու մէն մի մարդի և թու-
ականի սեպական գիծը, եւ ջանացած՝ հաստա-
տել նկարչութեան եւ քանդակագործութեան
պլերաները, և, իր հետազոտութիւնները մինչև
արտասանման հանելով, ցոյց տալ հայ մանրա-
նկարչութեան տեղը Մերձատր Արևելքի ար-
ուեստից պատմութեան մէջ: Եւ, թէև, հաւա-
ռակ աստոր, մէկ հոգմէ գիտնականի համեստա-
ւութեան անշուշտ, և միւս հոգմէ իր նիւթին խո-
րութեան և հեռաւորացուն տարրութեան լե-
ցունէ գիտնականի մեծամբ, կը յայտարարէ թէ,
հանգիստի կամ կամքէ անկապ պատմաւորութիւն
իր նիւթին հետ կապ ունեցող հարցերէն շատ-
անպատասխանի մնացած կամ ժամանակ լուսա-
բանուած ըլլալով, իր այս գործը փորձ մըն է
լոկ, կամ հայ մանրանկարչութեան ուսումնասի-
րութեան ներածութիւն մը. ընթերցողը շատելով
պիտի խնայաւոր ըլլալ թէ այդ ամենէն շուտ չէ
է ան, ըստ վկայութեան Millerի, մանրագիտը
հետապնդութիւն լայնադաս համադրութի բնա-
րացած գործ մը, որուն մէջ մեթոդով և հմտու-
թեամբ կը ներկայացուին հայ արուեստի երկու
կայունները, Մեծ շալքի եւ կրիկիան, իրեն-
դէպի Արևելք, Արաք զէպի Արևազանդիան փրնց
պատմաբանութեան մէջ. առաջինը արեւելեան հայա-

կողմ թափառան, հետամուտ՝ առելի երկրաչափական գծանկարին, զոր կը գործարքէ ժառկաւորէն, իրեն ենթարկելով կերպարանքն ու կենդանին, քնական բուսայխարհէն առնելով ամենէն աւելի արմատներին՝ զարգացան ոնացեղումի իր ընդհանրութեան համար, երկրորդը՝ վերաճական զարգացեղութեան տեսակէտով քնորոշ, որ, թէև դէպի բնական ձեւերը մղուած է վաղուց ժառանգուած բիւզանդական միտումներով, բայց ակներեւ է իր ինքնուստոյութեամբը, քանի որ կը գլէ Մեծ Հայքը իր նկարին բազմամասնութեամբը և Ռիւզանդիան՝ իր յօրինանիւթերու պէտկութեամբն ու ճոխութեամբը Այս ուսումնասիրութեան տպաւորութեան տակ է վերապահու ար նոյն ակադեմիական կը խորհրդածէ. «Մեծ Հայքի դերերով սարակարքին վրայ ոյժն է որ երևան կուգայ, իսկ կիլիկիոյ Միջերկրականին ակերեւել վրայ վայելչութիւնը, բայց ի՛նչ չափով որ ալ ըլլայ փորձառութիւնը, Հայքը կը մեկնարանեն միշտ յօրինանիւթը, իրենց հանճարին զրոյմը կը տպաւորեն գործին վրայ՝ նկարին ճշգրտութեամբը, զարգացանքին խորունկ իմաստովը, գոյնին հարստութեամբն ու փառփառիւնովը Այս կերպով է որ անուշ պատուար տեղ մը ապահոված են իրենց՝ միջնադարու երկրագործութեան արուեստին մէջ»:

Պատուական ակադեմիականին սոյն տեսութիւնը մտադիր պիտի իւրացնէ այս գործին ընթացքով, անոր ամէն մէկ գլուխին մէջ կետգետէ գտնելով այդ մտածումը լուսաւորող նոր յայտնութիւնները. — «Պատուական ներածութիւնը», որ կը գրուէ գրքին նախադրոյն տասնութէնէն, իր մեծ գիծերուն մէջ ներկայացնելով Հայոց պատմութիւնը և մտէն ջննելով այն կեդրոնները, քաղաքները և վանքերը, ուր ծընունդ առած են ուսումնասիրուած ձեռագիրները, կը ձգտի բացատրել թէ, հակառակ քնական և քաղաքական կեանքի գծուարութիւններուն, ինչպէս մտաւորական ընդունակութիւնները, և գեղեցիկին զգացումը լին շինած քնաւ այս ազգին հոգիին մէջ, և հակառակ շըլապատող կամ իր վրայ խուժող ազդեցութիւն բացող ազդեցութեան, ազգային ինքնութեան գիծը, պիտաւորաբար վանքերու մէջ յայացած իմացական կեդրոններուն ներքին, զոյգուէ մնաց անեղծ՝ դրահանութեան և արուեստին մէջ։ Այդ վանքերէն կը իյնէ խճուղքը, Հոռոմսը, Սանահինը, Հաղբասը, Հաւուցթուրը, Բաղնայրը և մասնաւոր զիւր ձորը՝ Մեծ Հայքէն, և Հոռոմկան, Անիները, Սիւնաւ, Դրապարձը՝ կիլիկիայէն, Երբեմն իրենց շինութեան պարագաներուն, իրենց մէջ ապրող մեծ գէմքերուն և մանաւանդ կատարուած դրահան և արուեստագիտական գործունէութեան մանրանկար յիշատակութեամբ։

Ներածական այս գլուխէն վերը կը սկսի բուն գործը, որ կը քաղկանայ ինչդ գլուխներէ, որոնց պարունակութեան ակնարկներէն քարէն վերել։ Ա. գլուխին մէջ կ'անարդուի, հոն, հնագոյն զբոսաշրջիներու անգրաւութեան, քանի որ ամենահինները զոր ունինք 887 (Լապարան աւետարան)

և 902 (Մլքէի) թուականները կը կրեն, կ'ըսուի թէ մայր երկրէն դուրս ալ գրուած են աւետարաններ այդ շրջաններուն, ինչպէս Շուարժի աւետարանն է կուտած ի Կ. Պոլիս 909ին, Ռաբիշներ՝ Աղբիւսապոլիս՝ 1007ին և Աղեքսանդրիա 1099ին։ Այդ թուականներուն, մանրանկարութիւնը դեռ յառաջացած է ձեռագիրներուն մէջ, նկարներ կան աւետարաններուն սկիզբը միայն, Կարպիանտի առ Շաւերթիս թուղթին և համարաբարառ ցուցակներուն շուրջը, Երբեմն և Յիսուսի կամ Ս. Կուսիս պատկերները՝ գահու վրայ, կամ տնօրինական պատկերներէն իւր քանի հատ, և Արարածի գտը. պատկերները ընդհանրապէս վաղնջական անոնք արուեստով, իսկ միւս զարդերը՝ բաւական տպաւորիչ գծարարութեամբ, հոկորդիտի են ուրիշ գաղափարներու որոի տեսարաններով, Այս ձեռագիրներուն գեղեցկութիւնը ըստ իր տեսութեան կը կայանայ՝ ընդհանրապէս՝ աստեղծուն կանոնաւորութեան, տողերուն համաչափ դասաւորութեան եւ էջերուն ներդաշնակութեան մէջ։ Թ. գործին վերջն է որ մանրաւնկարչութիւնը մուտ կը գործէ ձեռագրին բուն մարմինէն ներս, եւ զարգական արուեստը, ըստ տեղւոյն, աւելի կամ նուազ արագութեամբ, ծաղկեալ աստիճանի մը կը հասնի։ Այս եւ յաջորդ չորս գլուխներուն մէջ ընդ ամեն տարը ձեռագիրները և որ ջննութեան կ'ենթարկուին եւ մանրամասնօրէն կ'ուսումնասիրուին անոնց մանրանկարները. մի առ մի կը նկարագրուին իւրաքանչիւրին մէջ եղած Կարպիանտեան թուղթին և համարաբարա ցանկերուն, չորս աւետարաններէն ամէն մէկուն սկիզբը եղած խորանները, կիսախորանները, աւետարանիչներուն պատկերները, սնորինական տեսարանները, լուսանցադարձերը, գլուխներուն եւ համարներուն սկզբնատարները, պատկերներուն և զարգացումներուն մէջ գործածուած կենդանական, երկրաչափական և ծաղկային տարրերը, և, ինչ որ աւմնէն աւելի արժէքաւոր կը դարձնէ գործը, երկրցո, նկարիչ Թորոսի և Ղլածորի զպրոցին ինչպէս և Սարգիս Պիւսակի եւ Թի. զարու Կիլիկիան ձեռագիրներուն առթիւ, գրուած են տասնգիտական ուսումնասիրութիւններ, արուեստագիտական վերլուծումներ, որոնց մէջ կը ընդունուին նկարիչին տաղանդն ու վրձնիչը յառաջանող գիծերը, և զծագրութեանց կամ պատկերներուն առանձնայատկութիւնները, քնակաւնութեան, կենդանութեան, լոյրի և տուրբին, գոյներու ներդաշնակութեան և տեսակէտով, իւրաքանչիւրը իրմէ հնագոյն հայկական և օտար ձեռագրաց մանրանկարչութեան հետ համեմատութեամբ նոյն ստեղծ, և այս՝ բացառութեւ համար հայ աշխարհի զանազան մասերուն մէջ մը շակոյն անապարական և նկարչական արուեստներուն աղբյուր իրարու հետ, անոնց կախովի իրարմէ, և իւրաքանչիւր ժամանակի և զպրոցի ինքնուրոյնութեան աստիճանը։

Վր վերջացնէք մեր ակնարկը այս հոյակապ գործին վրայ, որ հայ արուեստի պատմութեան ամենէն չանկան մէկ կողմը կը լուսաբանէ, ցաւ

ՊԵՏԱԿԱՆ

ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԱՐՔԵՊԻՍ. ՍԻՒՆԵԱՑ

(Ունեցանոր ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ — 1282)

Հայրապետ Արքեպիսկոպոս Սիւնեաց՝ 1282ին Նրուսաղէմ ուխտի կուգայ և կ'այցելէ Քրիստոսի տնօրինական սուրբ տեղերը։ Իր երկրին մէջ քաջածանօթ էր բարեպաշտութեամբ և նոյն ոգւով առկուծ ուխտաւորութեան շրջակին ջերմեռանդ հաւատաքով կը կատարէ իր կրօնական բոլոր պարտականութիւնները, հակառակ իր յառաջացեալ տարիքին, Հայրապետ Արքեպիսկոպոս Սուրբ Տեղեաց յաճախակի այցելութիւններ կուտար և կը լեցուէր մեծ մխիթարութեամբ և զուարեացեալ ոգւով յետ ուխտաւորութեան, կը մեկնէ Ս. Գաղաքէն։

Հայրապետ Արքեպիսկոպոս Սիւնեաց իր բարձր գիրքով և եկեղեցաշինութեամբ և ի մասնաւորի Տաթևի աւերիւր վանքին նորոգութեամբ և բարերարող վարքով կը ստանայ մեծ անուն՝ և համբաւը կը տարածուի Կիլիկիոյ հայ արքունիքին մէջ, ինչպէս նաև Սիւնեաց և այլ շրջակայ գաւառներու մէջ։ Ծերունին Արքեպիսկոպոսը Երուսաղէմէ դարձին կ'այցելէ Հայոց Թագաւոր Լեւոն Գ. ի որ կ'ընծայէ անոր արքունական արժանաւոր ընդունելութիւն մը և կը շնորհէ վերանորոգուած Տաթևի վանքին պայծառութեան ու հաստատութեան

հաժար արքայավայել սպասներ, ոսկեղէն և արծաթեղէն անօթներ և մտաքննայ հիւսուածեղէններ։ այս մասին փոխանակուած վաւերագրերը քիչ վիճելի պիտի յիշատակենք, նախապէս յիշելով Սիւնեաց աշխարհի առաջին եկեղեցիին ծագումը և ապա Տաթևի վանքին հաստատութիւնը ու Հայրապետ Արքեպիսկոպոսին կողմէն նոյն վանքին վերանորոգութիւնը։

Սիւնեաց նահանգին մէջ քրիստոնէութիւնը մօտ զորեւել յետոյ Շաղաթայ եկեղեցին մայր եկեղեցի կոչուած է, և երկար տարիներ հոն եղած է երկրին եպիսկոպոսարանը, ինչպէս Ստեփանոս Արքեպիսկոպոս Օրբելիան իր Պատմութեան մէջ քանիցս կրկնած է (տե՛ս գլ. ԺԱ. և ԺԲ.) և ուրիշ տեղ մըն ալ կը գրէ այսպէս․ «Ամամնայն տարւոյ ժողով արարեալ Սիւնեաց Տեառն հանդերձ եպիսկոպոսին՝ զօր երեւման սուրբ եկեղեցւոյն տնախմբէին իրբեւ զմայր եկեղեցիացն աշխարհին ամենայն Սիւնեաց . . . և քաջամարտիկն Գաղաթայ հասանէ վիճակաւ գիւղաքաղաքն Շաղաթայ հանդերձ սուրբ եկեղեցեալն որ յայնմ ժամանակի մայր եկեղեցեաց անուննէն»։

Նոյն Պատմիչը ԼԹ. գլուխին մէջ կը պատմէ թէ՛ Տաթևի անունը անծանօթ էր երկրին բնակիչներուն և մինչև Թ. դար երեւելի չինուած մը գոյութիւն չունէր, և կ'աւելցնէ թէ Սիւնեաց առաջին եպիսկոպոսն էր Դաւիթ՝ որ Փիլիպպէ իշխանէն գնեց նոյն գիւղը շրջակայ ազգաբնակեցի և հոն հաստատեց իր աթոռը։ Փիլիպպէ իշխանին վաճառագրին և նոյն Պատմութեան Խ. գլուխին մէջ կը յիշատակուի հրաշագործ խաչ մը որ կը կարծուի թէ Անդոկ իշխանին կը վերաբերէր։

Ստեփանոս Օրբելիան նոյն գրքին ԽԱ. գլուխին մէջ կը պատմէ թէ Աստուծոյ հրեւշտակին հրամանաւ Սիւնեաց եպիսկոպոս Յովհաննէս՝ Տաթևի մէջ կը շինէ եկեղեցի մը յանուն երկու գլխաւոր Ս. Առաքելոց՝ Պետրոսի և Պօղոսի, եկեղեցիին շինութենէն յետոյ փառաւորապէս կ'օծուի Հայոց 344 թուին (= 896)։ Այդ ժամանակէն սկսեալ մինչև ԺԳ. դար, Տաթևի եպիսկոպոսութեանը միշտ կը յիշատակուի Ս. Խաչի, Ս. Պետրոսի և Ս. Պօղոսի, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի անուններով, և ոչ թէ Ստադէի անունով, վասն զի այս անունը անծանօթ էր

և եւրով որ չենք կնար աւելի հանգամանօրէն ներկայացնել զայն, զի ասոր համար հարկ պիտի ըլլար ամբողջ գործը խափշել բազմաթիւ էջերով։ Եւ յուսանք սակայն չափով մը լեցնել մեր այս թերին, Սիւնի մէջ առաջիկային հետզհետէ թարգմանօրէն գնելով հասուածներ անոր ամենէն կարեւոր գլուխներէն։ Յիշենք, ի վերջոյ, թէ հեղինակը գործը նուիրած է իր մօրեղբոր, հոգեւոր Մաղաքիա Արքեպոս. Որմանանի յիշուածակին, պարզ ձեւագրութեամբ մը և հազիւ նախաբանին ծայրը յաւելցուցած ջանի մը ըջրտառուէլ բառերով, որոնք սակայն հայագիտութեան մեծագոյն վարպետներէն այն միջին անուան իւրանին վրայ ստաշիւ մաքուր բուրում մը կը ծաւալեն՝ իր ընտանեկան յարկի երբեմնի անոյշ տատարակին սիրովը արծաթեցուած։